

PRISPEVEK K PREUČEVANJU ZAČETKOV SLOVANSKE PRAVO-SLAVNE GLASBENE KULTURE

Dimitrije Stefanović (Beograd)

Iz časa solunskih bratov Cirila in Metoda, »apostolov Slovanov«, ne poznamo niti bizantinskih niti slovanskih glasbenih rokopisov. Zaradi pomanjkanja neumskih rokopisov nam služijo kot vir za preučevanje začetkov slovanske pravoslavne glasbe nepopolne informacije iz življenjepisa in letopisa. Pričujoči sestavek predstavlja zato poskus preučevanja začetkov pravoslavne glasbe pri Slovanih na podlagi indirektnih dokumentov. V prvem delu bo obdelano obdobje ob koncu IX. in na začetku X. stoletja, v drugem pa bodo omenjeni zgodnji slovanski liturgični rokopisi in rezultati, ki so bili doseženi v primerjavi z bizantinskimi izvirniki. Na koncu bo podan še pregled prvega obdobja zgodovine srbskega pravoslavnega petja.

O glasbeni dejavnosti Cirila in Metoda zvemo marsikaj iz njenega življenjepisa in letopisa, kjer se omenja:

— uvajanje jutranjic, liturgije, večernic in drugih delov cerkvenega bogoslužja;

— prevod liturgičnih knjig iz grščine v staro slovansčino (evangelije, apostolskih listov, psalterja in osmoglasnika);

— petje liturgije v slovanskem jeziku v petih rimskih cerkvah; v cerkvi sv. Marije, sv. Petra, sv. Petronile, sv. Andreja in sv. Pavla.¹

Iz tega lahko sklepamo, da so Ciril in Metod in njuni učenci konec IX. stoletja peli na Moravskem, v Panoniji, v Rimu in na ozemlju današnje Makedonije in Bolgarije najvažnejše dele bogoslužja v slovanskem jeziku.²

Jezik, ki so ga Slovani govorili v IX. stoletju okrog Soluna je bilo makedonsko narečje slovansčine. Tega sta Ciril in Metod dobro poznala. Solunska brata sta skupaj s svojimi učenci prevedla liturgične knjige iz grškega v slovanski jezik, v katerem sta opravljala bogoslužje. Od tedaj se ta jezik imenuje starocerkvenoslovanski. Zgodovinsko povezana z vsemi

¹ Ti citati so vzeti iz različnih življenjepisov in letopisov, ki jih je V. Jagić objavil v delu *Razsuzdenija južnoslavjanskoj i ruskoj starini o cerkovnoslavjanskom jazykije*, Petrograd 1896, str. 2, 5—7.

² Slovanski prevod liturgije je bil znan tudi v Dalmaciji že konec IX. stoletja. Dalmatinski glagolski breviari vsebujejo slovanske prevode delov Stare Zaveze. Pr. F. Dvornik, »*The Significance of the Mission of Cyrill and Methodius*«, *Slavic Review*, XXIII, 2, Seattle 1964, str. 208, 210.

slovanskimi jeziki je starocerkvena slovanščina še najbližja današnji makedonščini in bolgarščini.³

Prva abeceda je bila glagolica, ki jo je sestavil Konstantin-Ciril okrog leta 863. Cirilica je bila uvedena konec IX. in na začetku X. stoletja. Znani slovenski znanstvenik pokojni prof. F. Grivec pripisuje zasnovo cirilice Konstantinu presbiteriju.⁴ Cirilica je nastala po vzoru grške uncialne pisave, kateri so dodane še posamezne črke glagolske abecede. Starocerkvenoslovanski jezik se nahaja v glagolskih in cirilskih rokopisih do konca XI. stoletja. Od XI. stoletja dalje pa se razvijajo postopoma nacionalne jezikovne recenzije.

Liturgični rokopisi so bili prevedeni iz grščine v starocerkveno slovanščino v Konstantinoplju,⁵ na Moravskem, Češkem, na ozemlju današnje Bolgarije in Makedonije, na Sveti Gori (Athosu), v Solunu in v Rusiji. Konec IX. stoletja sta bili zelo aktivni dve stari slovanski literarni šoli. Prva je bila na jugu današnje Makedonije, v Ohridu. V njej je prevladovala glagolska tradicija. Druga šola je bila na vzhodu današnje Bolgarije, v Preslavu. V tej šoli so prepisovali rokopise v cirilici. Ena od nalog omenjenih šol je bila naučiti učence prevajati in prepisovati rokopise.

Ker ni bilo dovolj sposobnih kopistov za transkripcijo tekstov iz glagolice v cirilico, so uporabljali obe pisavi paralelno še celih sto let. Tako je ohranjeno vsaj še osem liturgičnih rokopisov, ki so napisani v cirilici, v katerih pa so posamezne besede ali celi odstavki še zabeleženi v glagolici.⁶

Iz življenjepisa svetega Klimenta Ohridskega zvemo, da so bili po Metodovi smrti (885) njegovi učenci izgnani iz Moravske in Panonije. Na čelu s Klementom, Naumom in Angelarjem so prišli čez Beograd v Bolgarijo⁷ in na ozemlje Makedonije. Na področju Kutmičevce, zahodno od Ohrida, so nadaljevali misijonsko in prosvetiteljsko dejavnost svojih učiteljev. Število »izbranih med drugimi« (pristašev) je doseglo tri tisoč petsto.

V svoji škofiji je Klement nastavljal učitelje za lektorje, poddiakone, diakone in duhovnike; učil jih je cerkvenega reda, petja psalmov (»psalmopetje«) in molitev; bogato je oskrboval cerkve s »psalmopodobnim pjesnopjenjem« na čast svetnikov in Marije (»molitvene i blagodarstvene pesme«); pred koncem svojega življenja je Klement prevajal liturgično knjigo, ki se imenuje Pentikostar.⁸ V svojem »poučeniju« o Vnebohodu poudarja Klement, da se kerubinska pesem poje enoglasno. Pesmi in

³ A. Dostal, »*The Origins of the Slavonic Liturgy*«, The Dumbarton Oaks Papers, No. 19, Washington 1965, str. 69–87.

⁴ F. Grivec, *Konstantin und Method, Lehrer der Slawen*, Wiesbaden 1960, str. 170. Grivec datira reformo okrog leta 894.

⁵ Slovanski rokopisi so bili znani v Konstantinoplju že za časa Cirila in Metoda. Prim. B. Koneski, »*Ohridska književna škola*«, Slovo 6–8, Zagreb, 1957, str. 181.

⁶ Seznam rokopisov se nahaja pri avtorju tega članka.

⁷ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I, Srpska akademija nauka*, posebne izdaje, knjiga CCXLI, Bizantološki institut, knjiga 3, Beograd 1955, str. 299.

⁸ A. Milev, *Teofilakt Ohridski — Žitie na Kliment Ohridski ...*, Blgarskata akademija na naukite, Sofija 1955, str. 73, 75, 77.

»pjesenije« se omenjajo tudi v drugih Klementovih naukih.⁹ Navaja pa se celo, da je Klement Ohridski prenesel petje v pismeni obliki:

»i s/vja/ščena pjenija pisanijem' prje dade«,¹⁰ žal pa originalni rokopisi niso ohranjeni.

Iz vseh teh citatov ni težko sklepati, da sta predstavljala petje psalmov in zlaganje »psalmopodobnih pjesnopjenija«, z drugimi besedami reproduktivna in ustvarjalna glasbena aktivnost, kot bi to danes imenovali, sestavni del misijonske in prosvetiteljski dejavnosti sv. Klementa in drugih učencev Cirila in Metoda.

Celoletni repertoar pesmi še ni bil preveden in zato še tudi ne glasbeno oblikovan. Nove pesmi, podobne melodijam psalmov, so na začetku posredovali ustno v zelo enostavni obliki, da bi se jih lahko zapomnili. Ta enostaven način petja je bil prevzet, ko so doslovno prevajali tekste pesmi iz grščine v starocerkveno slovansčino. Grške melodije so prilagojene prevedenemu tekstu. Sčasoma je število prevedenih pesmi postajalo vse večje in tako so tudi dobro znane melodije služile kot vzor drugim, novim pesmim: tekst teh novih pesmi je prilagojen že obstoječim melodijam starejših pesmi. Katere so bile vzorčne pesmi? Ne bomo se zmotili, če vidimo v njih pesmi osmih glasov *Osmoglasnika*, ki so se praviloma ponavljale vsakih osem tednov. Te sta, kot zvemo iz letopisa, prevedla še Ciril in Metod. Morda jih je tudi zato avtor Klementovega življenjepisa izpustil, ko je rekel, da je Klement zložil pesmi na čast mnogih svetnikov in Marije.

Najstarejši ohranjeni bizantinski neumski rokopisi izvirajo iz srede X. in prve polovice XI. stoletja. Najstarejši znani slovanski neumski rokopisi pa so bili napisani konec XI. in začetek XII. stoletja v Rusiji. Vendar nas njihov stari cerkvenoslovanski tekst in prisotnost arhaičnega tipa zgodnje bizantinske neumatske notacije vodita k domnevi, da je treba začetke slovanske neumske notacije datirati v sredino X. stoletja.¹¹

Medtem ko je mogoče melodije rokopisov v zgodnejbizantinski neumski notaciji (X.—XII. stoletje) transkribirati s pomočjo poznejših rokopisov v srednejbizantinski notaciji (XII.—XIV. stol.), pa so ostale melodije iz najstarejših ruskih rokopisov do zdaj neznane. Vzrok, zakaj ne moremo transkribirati teh melodij v sodobno notno pisavo, je preprosto: ruska neumatska notacija, tako imenovana *znamennaja*, se ni razvijala po isti poti kot bizantinska. Za razliko od bizantinske ruska notacija nima svojega srednjega dijastematskega obdobja, ki nemoteno omogoča prenos neum v note. Isti znak, ki v bizantinski notaciji označuje ponavljanje tona (»ison«), ima v ruski (»stopica«) enega od naslednjih treh pomenov: a) ponavljanje predhodnjega tona, b) sekunda navzgor in c) sekunda navzdol. Da bi v vsakem posameznem primeru ugotovili natančen

⁹ Lj. V. Stojanović, »*Novija slova Klimenta slovjenskogo*«, Sbornik otdjelenija ruskogo jazyka i slovjesnosti, zv. LXXX, št. 1, Spb. 1905, str. 62.

¹⁰ G. Balasčev, *Kliment' episkop' slovjenski* ... Sofija 1898, str. ke; J. Ivanov, *B'lgarski starini iz' Makedonija*, druga izdaja, Sofija 1931, str. 321; A. Milev, »*Kratkoto žitie na sv. Kliment Ohridski*«, Duhovna kultura VIII, Sofija 1955, str. 20.

¹¹ O. Strunk, *Specimina Notationum Antiquiorum*, Monumenta Musicae Byzantinae, ser. principale, vol. VII, Pars suppletoria, Copenhagen 1966, str. 13, op. 32.

pomen tega znaka, moramo najti ustrezno melodijo v bizantinskih rokopisih, tako da konfrontiramo bizantinske znake z ruskimi. To bi bilo enostavno in uspešno, ko bi bilo število zlogov v starocerkveno slovansčini isto kot v grščini. Rezultati dosedanjih primerjalnih študij pa kažejo, da vsebuje v večini primerov starocerkveno slovanski tekst nekoliko večje število zlogov kot grški izvirnik. Mehki Ъ in trdi Ъ znak predstavljata v XII. in XIII. stoletju ločene zloge, nad katerimi so tudi bile neume. To pomeni, da so te znake — ki so še poznani kot »jeri« — peli. Včasih je obratno, tj. grške besede imajo večje število zlogov; tu in tam pa imata oba teksta isto število zlogov, (posebno kadar gre za imena svetnikov). Ne glede na vse te težave je Miloš Velimirović v svoji doktorski disertaciji ugotovil, da so končni neumski deli najstarejših slovanskih pesmi (irmosov) iz ruskih rokopisov XII. in XIII. stoletja podobni ali istovetni z ustreznimi bizantinskimi deli.¹² Primerjanje in raziskovanje še druge vrste pesmi — stihirov — je pripeljalo tudi mene do podobnih rezultatov. Pri analizi prevedenih tekstov pesmi izstopa težnja prevajalca, da se ohrani oblika grškega originala, grškega besednega reda, gramatikalne konstrukcije, metrike in sintakse. Seveda so tudi primeri, v katerih je ta tendenca manj izrazita. Razen tega pokaže primerjava prevodov istih pesmi v več rokopisih zelo instruktivno, v kakšni meri se nacionalne jezikovne recenzije med seboj razlikujejo.¹³

Vrsta slovanskih liturgičnih rokopisov, od katerih jih je večina ohranjenih fragmentarno, je v glagolici. Nedvomno so bili posamezni deli teh rokopisov namenjeni petju. Poleg *Kijevskega misala*, o katerem se še vedno izražajo nasprotna mnenja,¹⁴ je posebno važen za preučevanje eventualne glasbene rekonstrukcije starega cerkvenoslovanskega teksta *Euchologium Sinaiticum*.¹⁵ Liturgična analiza rokopisa *Euchologium Sinaiticum*, kot na primer identifikacija pesmi in oznak njihovih modusov, komparacija z grškimi izvirniki in z raznimi ruskimi rokopisi z notacijo, primerjanje števila zlogov v teh treh verzijah, vse to bo prispevalo k osvetlitvi začetkov slovanske liturgične glasbe.

Od cirilskih liturgičnih rokopisov z južnoslovanskega ozemlja je tako imenovani *Bolognski psalter*,¹⁶ napisan v vasi Ravno pri Ohridu približno

¹² M. Velimirović, *Byzantine Elements in Early Slavic Chant: The Hirmologion*, Monumenta Musicae Byzantinae, ser. subsidia, vol. IV, Copenhagen 1960.

¹³ Prim. V. Jagić, *Menaea Septembris Octobris Novembris — Carminum Christianorum Versio Palaeoslovenico — Rossica*, Petropoli 1886, str. CVIII—CXXXI.

¹⁴ Cf. E. Koschmieder, »Die vermeintlichen Akzentzeichen in den Kiever Blättern«, Slovo, 4—5, Zagreb 1955, str. 5—23; idem, »Wie haben Kyrill und Method zelebriert«, Anfänge der slawischen Musik, Bratislava 1966, str. 7—22. — O. Nedeljković je v svoji študiji »Akcenti ili neume u Kijevskim listićima?«, Slovo 14, Zagreb 1964, str. 25—51, ovrgel Koschmiedrovo teorijo o neumah v Kijevskem misalu.

¹⁵ R. Nahtigal, *Euchologium Sinaiticum* I, II Ljubljana 1941, 1942. Prim. še A. Dostal, »The Origins of the Slavonic Liturgy«, The Dumbarton Oaks Papers, No. 19, Washington 1965, str. 69—87.

¹⁶ V. Jagić, *Psalterium Bononiense*, Vindobonae, Berolini, Petropoli, 1907, s šestimi reprodukcijami; prim. zlasti str. 785—6; R. Palikarova-Verdeil, *La Musique Byzantine, chez les Russes et les Bulgares*, Monumenta Musicae Byzantinae, ser. subsidia, vol. III, Copenhagen 1953, str. 222—7; S. Djurić-Klajn, *Razvoj muzičke*

leta 1235 z znaki ekfonetske notacije, *Zografski Trifologion* — *Draganov minej* iz XIII. stoletja pa v kondakarni notaciji.¹⁷ Čeprav ju strokovna literatura citira, čakata še vedno na podrobno muzikološko analizo.

Najstarejši slovanski liturgični rokopis s kontinuirno neumsko notacijo je ruski tako imenovani *Tipografski* ali *Pskovskij Ustav-Kondakar*, rokopis št. 142 biblioteke bivše Moskovske sinodalne tipografije, ki datira iz konca XI. ali začetka XII. stoletja. Ta rokopis se sedaj nahaja v Tretjakovski galeriji v Moskvi. Predvidena je njegova publikacija v okviru serije nedavno ustanovljenega mednarodnega zbornika *Monumenta Musicae Slavicae*.¹⁸

Kar zadeva srbsko pravoslavno petje iz časa Štefana Nemanje — svetega Simeona (1114—1200) in njegovega sina Rastka Nemanjića — svetega Save (približno 1174—1235), je ugotoviti, da ni rokopisov z notacijo. Tudi v njunih življenjepisih se pogosto omenja: cerkveno petje, duhovne in »običajne« pesmi, slavoslovije, petje pri vigiliji itd.¹⁹ Imamo tudi podatek, da so ob priliki ustanovitve Hilandarja, edinega srbskega samostana na Sveti Gori, leta 1198 napravili »po običaju ustav o službi i pojanju, kao što naučiše od Vatopeda«²⁰ (grškega svetogorskega samostana). V biografiji Štefana Nemanje, ki jo je napisal njegov sin sv. Sava se pri opisu očetove smrti v Hilandarju (1200) med drugim navaja: »Pošto se svrši jutrenje, i pošto se sabraše bez broja crnci (menihi) počese pojati časno uobičajene pesme oko prečasnoga tela ... pojali su najpre Grci, po tom Iveri, zatim Rusi, po Rusima Bugari, po tom opet mi, njegovo stado sakupljeno«.²¹

Vsi ti citati ne zadostujejo za glasbeno rekonstrukcijo najstarejših slovanskih cerkvenih pesmi. Iz XIII. stoletja in pozneje so ohranjeni teksti pesmi v originalnih rokopisnih liturgijah v čast Simeona, Save in drugih srbskih svetnikov.²² Pred temi pesmimi se nahaja tudi oznaka za

umetnosti u Srbiji, Zagreb 1962, str. 559—61; D. Stefanović, »Byzantine Influence on the Slavic Chant«, Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 5—10 September 1966, London 1967, str. 141 in opomba 2. — Profesor I. Dujčev iz Sofije je nedavno izdal »Bolognski psalter« v faksimilu. — Rokopis se nahaja v univerzitetni knjižnici v Bologni pod številko 2499. —

¹⁷ O rokopisu so pisali A. Soboljevskij, M. Lisicin, V. Metallov in A. Preobraženskij: *Zografskij trifologij*, Pamjatniki drjevnj pis'mennosti iskusstva CXXXI, Spb. 1913; J. Ivanov, *B'lgarski starini iz Makedonija*, druga izdaja, Sofija 1931, str. 233—4; 468—473; R. Palikarova-Verdeil, *ibid.*, str. 227—30 in tabele XX, XXI z notacijo. — Rokopis se nahaja v biblioteki bolgarskega samostana Zografa na Athosu pod številko 55.

¹⁸ Sredi decembra leta 1967 je bil ustanovljen v Münchenu pod predsedstvom E. Koschmiedra mednarodni zbornik *Monumenta Musicae Slavicae*. V sovjetskih bibliotekah je okrog trideset ruskih neumskih rokopisov iz XII—XIV. stoletja. Prim. V. M. Metallov, *Russkaja simiografija*, Moskva 1912, str. 73—87.

¹⁹ M. Bašić, *Stare srpske biografije I*, Srpska književna zadruga, kolo XXVII, št. 180, Beograd 1924, str. 21, 22, 24, 60, 155.

²⁰ *ibidem*, str. 119.

²¹ *ibidem*, str. 22.

²² Medtem ko je celoten ostali cerkveni repertoar preveden iz grščine, so liturgije in pesmi na čast srbskih svetnikov originalne stvaritve srbskih menihov-pesnikov. Zbrani teksti se nahajajo v knjigi, ki se imenuje *Srbljak*. Prva izdaja *Srbljaka* je tiskana v Rimniku leta 1761, druga v Moskvi (dejansko v Benetkah

modus. Ker pa so teksti zabeleženi brez neum, govori edini sklep, ki ga lahko napravimo, v korist ustnega posredovanja melodij. Logična je domneva, da gre za silabične in ne melizmatске melodije. Tudi tu pa ne moremo o melodičnih linijah pesmi reči ničesar zanesljivega.

Za obdobje od prvih začetkov pa skoro vse do časa, ko je prišla srbska država pod turško oblast (1459), še nismo našli srbskih liturgičnih rokopisov z neumatsko notacijo. Od srede 15. stoletja in do današnjih dni je odkrito več kot deset liturgičnih fragmentov z bizantinsko neumatsko notacijo. Ti fragmenti predstavljajo dragocene dokumente stare srbske glasbe. Njihova transkripcija in obdelava jasneje osvetljuje zgodovino srbskega petja do XVIII. stoletja.²³ Potem, kar smo povedali, se nam ponujajo trije sklepi:

a) za začetke slovanske pravoslavne glasbe je značilno ustno posredovanje melodij;

b) bizantinski vpliv je bil odločujoč v prvi fazi posredovanja melodij;

c) posebno pomembne so originalne pesmi na čast srbskih svetnikov, za katere ni grških izvirnikov.

Komparativna preučevanja starih slovanskih in grških liturgičnih rokopisov so se pravzaprav šele začela. Upamo, da bodo rezultati tega raziskovanja prispevali k osvetlitvi ne dosti znanega, pa vendar zelo zanimivega obdobja evropske glasbene zgodovine.

SUMMARY

The beginnings of the Orthodox Slavonic Musical culture date from the time of the conversion of the Slavonic peoples to Christianity in the ninth century. The Apostles of the Slavs, the brothers SS. Cyril and Methodius from Thessaloniki, and their pupils, especially SS. Clement and Naoum (early tenth century) translated a number of liturgical books from Greek into the Old Church Slavonic. Some of these, e. g. the Oktoechos, were used for singing, but neither Byzantine nor Slavonic manuscripts with musical notation have been preserved from that time. Therefore, only indirect evidence is available: a number of quotations concerning singing and musical practices found in the old biographies and chronicles serve as important sources for research, although they do not help us to reconstruct the earliest melodies.

The Old Slavonic liturgical manuscripts without notation written both in the older Glagolitic and the younger Cyrillic alphabets contain signatures for the Modes. Some of these manuscripts are listed and their relevance for our research is pointed out. Next are mentioned the Slavonic liturgical manuscripts with notation and their relationship to the Byzantine manuscripts. Thanks to the results

NB!) leta 1765, tretja pa v Beogradu leta 1861. V pojasnilo druge izdaje glej J. N. Tomić, »Kad je i s kojim smerom osnovana slovenska štamparija Dimitrija Teodosija u Mlecima?«, Glas Srpske akademije nauka CXXXIII, Beograd 1929 str. 28—73, zlasti str. 60 in 68.

²³ Prim. D. Stefanović, »The Serbian Chant from the Fifteenth to the Eighteenth Centuries«, Musica Antiqua Europae Orientalis I, Warszawa 1966, str. 140—63.

obtained by Miloš Velimirović and this author it was possible to conclude that the final phrases of Slavonic Hirmoi and Stichera with notation — found in Russian manuscripts from the twelfth century — are similar if not identical with the Byzantine versions.

Concerning the beginnings and the history of the Serbian Chant no manuscript with notation has been found before the middle of the fifteenth century.

Three conclusions were arrived at:

a) for the beginnings of the Orthodox Slavonic Musical culture the oral tradition was widely spread;

b) the Byzantine influence must have been predominant in the first phase of the melodic transmission;

c) original hymns in honour of Serbian saints are especially noteworthy because there are no Byzantine models for them.